

بررسی و تحلیل پژوهش‌های اعجاز تربیتی قرآن*

علی‌همت بناری** و میثم ناظمی***

چکیده

اعجاز قرآن از مسائلی است که از آغاز نزول قرآن مطرح بوده است. پس از نزول قرآن، مسأله اعجاز در سخنان پیامبر و معصومین (علیهم‌السلام) مورد اشاره قرار گرفت و در اعصار بعدی تاکنون از سوی دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان مورد بررسی‌های مختلف قرار گرفته است و در هر دوره‌ای بر وجوه اعجاز قرآن افزوده شده است. اعجاز تربیتی قرآن نیز از وجوه اعجازی است که در دوران معاصر کشف گردیده و تاکنون برخی پژوهش‌ها درباره آن انجام گرفته است. در نوشتار حاضر، پژوهش‌های انجام شده درباره اعجاز تربیتی قرآن کریم و سیر نگارش آنها شناسایی و مورد بررسی گرفته و در پایان به علل عدم توجه گذشتگان به استخراج وجوه اعجاز قرآن، اعجاز تربیتی قرآن و اندک بودن آثار درباره این موضوع، اشاره گردیده است.

واژگان کلیدی: قرآن، اعجاز تربیتی، سیر پژوهش‌ها.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۶/۷ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۵/۱۰/۹.

** استادیار جامعه المصطفی العالمیه: ah.banari@gmail.com

*** دانش‌پژوه دکتری قرآن و علوم، جامعه المصطفی العالمیه (نویسنده مسئول): maysam_naz@yahoo.com

درآمد

در آثار قرآنی تا قبل از این قرن اثری در زمینه اعجاز تربیتی به چشم نمی‌خورد و آنچه در کتاب‌های اعجاز و تفسیر و علوم قرآنی گذشتگان نزدیک به این موضوع وجود دارد، اشاره‌هایی به اعجاز قرآن از جهت تأثیر در روح و نفوس عموم مردم (طهطاوی، عون الحنان فی شرح الامثال فی القرآن، ۱۴۲۵: ۱۵۷؛ نهاوندی، نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن، ۱۳۸۶: ۴۲/۲) یا اعجاز تشریحی (طهطاوی، همان: ۱۵۹) است که می‌توان مباحث تربیتی را از آن استنباط کرد. در این پژوهش ضمن اشاره به تعریف و مراد از اعجاز تربیتی منابع مربوط به این موضوع و سیر نگارش آنها مورد بررسی قرار می‌گیرد:

تعریف اعجاز تربیتی

برای اعجاز تربیتی قرآن با توجه به سه رویکردی که در اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم انسانی می‌توان تصور کرد، سه تعریف ارائه شده که ضمن اشاره به رویکردها، سه تعریف اعجاز تربیتی عبارتند از:

۱. (اعجاز گزاره‌ای): یعنی گزاره‌های تربیتی قرآن، مشتمل بر آموزه‌های خبری و انشایی تربیتی مطابق با واقع و صحیح است و قبل از قرآن در هیچ مکتب تربیت بشری مطرح نشده است.

۲. (اعجاز تحولی): فقط قرآن کریم است که با حقیقت ماورائی خود در قالب متنی مقدس، می‌تواند در مدت کوتاهی به صورت خارق‌العاده‌ای به طور همه‌جانبه و عمیق، تحول تربیتی در انسان‌ها ایجاد کند و جامعه اسلامی صدر اسلام به ویژه جامعه نبوی در زمان حضور رسول گرامی اسلام ﷺ نمونه‌ی بارز آن است.

۳. (اعجاز نظام‌واره‌ای): نظام تربیتی قرآن نظام کامل و جامعی است و نظام‌های تربیت بشری در مقایسه با نظام تربیت قرآنی کاستی‌های فراوانی دارند (رضایی اصفهانی، علوم قرآن (۲) اعجاز قرآن در علوم انسانی و طبیعی، ۱۳۹۲: ۴۱۶).

در این نوشتار مقصود از اعجاز تربیتی قرآن کریم، نقش قرآن در تحوّل تربیتی فرد و اجتماع است به گونه‌ای که دیگران از آوردن مثل این نوع از تربیت با این ویژگی‌های خاص عاجز باشند.

سیر نگارش‌ها

نگارش‌ها در اعجاز تربیتی قرآن کریم پیشینه طولانی ندارد و عمده آنها در یک دهه گذشته بوده که در قالب‌های مختلف مانند کتاب، پایان‌نامه و مقاله منتشر شده است و تعداد اندکی از نگارش‌ها به قبل از آن باز می‌گردند:

الف) کتاب‌ها

کتاب‌هایی که در آنها از اعجاز تربیتی قرآن سخن به میان آمده دو دسته‌اند: دسته‌ای که به طور ضمنی از این موضوع بحث کرده‌اند و دسته‌ای که به طور مستقل به این موضوع پرداخته‌اند و همه مباحث آنها به این موضوع اختصاص یافته است.

دسته اول

۱. آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن

مرحوم علامه بلاغی رحمته الله از نخستین مفسرانی است که در مقدمه تفسیرش به اعجاز تربیتی اشاره کرده است. ایشان در مقدمه تفسیر آلاء الرحمن ابتدا بحث مفصلی درباره اعجاز قرآن و ممتاز بودن این معجزه در بین سایر معجزات پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله ارائه کرده و سپس یادآور می‌شود که برای قرآن وجوه دیگری از اعجاز وجود دارد (بلاغی، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، بی تا: ۹/۱).

ایشان به نقش عظیم قرآن در زدودن ظلمت‌های عصر جاهلی صدر اسلام اشاره می‌کند و کج‌روی‌ها، تربیت جاهلی، رواج جهل در بین مردم، اعمال زشت و به دنبال علم نرفتن و روی نیاوردن به سوی فضائل از سوی بزرگان آنان را یادآور می‌شود و معتقد است این امور اثر بزرگی بر ناشناخته بودن اخلاق فاضله در بین مردم و انحراف آنان از مسیر صحیح داشت و باعث اشتباه در شناخت فضائل و تشخیص حدود آن گردید. در این زمان در میان این تاریکی‌ها قرآن کریم با انوار حیات‌بخش خود متجلی شد و با آیینی آمد که با عادت‌های آن روز جامعه جاهلی متفاوت بود.

ایشان بیان می‌کند که در قبل از عصر نزول قرآن، اخلاق و تربیت به پایین‌ترین سطح خود رسیده بود، ولی قرآن، اخلاق افضل را برای بشر به ارمغان آورد که خود معجزه‌ای مهم بود. ایشان می‌نویسند: اگر به تورات نظر شود و دستورات اخلاقی آن را با قرآن مقایسه شود، عظمت این کتاب آسمانی بیشتر روشن می‌شود و همین طور در انجیل‌ها نیز مطالب تربیتی و اخلاقی داری کاستی است (بلاغی، همان: ۱/۱۴-۱۵).

بررسی

مرحوم بلاغی به اخلاق و تربیت هر دو نظر دارند و اعجاز بودن قرآن را از این وجه به خوبی بیان کرده‌اند و توانسته‌اند به تحول تربیتی و اخلاقی قرآن در مقایسه با عهدین بپردازند و با تبیین اوضاع جامعه عرب جاهلی در دوران منتهی به نزول قرآن، نقش تربیتی قرآن را اعجاز معرفی نمایند.

۲. تفسیر نمونه

در تفسیر نمونه در مواردی به اعجاز تربیتی قرآن اشاره شده است: در این تفسیر درباره تأثیر سریع تربیت الهی در ماجرای جنگ بدر آمده است: «مقایسه روحیه مسلمانان در میدان جنگ بدر با روحیه آنها در حادثه حمراء الاسد، اعجاب انسان را برمی‌انگیزد که چگونه یک جمعیت شکست‌خورده فاقد روحیه عالی و نفرت ناکافی با آن همه مجروح در مدتی به این کوتاهی که شاید به یک شبانه روز کامل نمی‌رسید، چنین تغییر قیافه دادند و با عزمی راسخ و روحیه‌ای بسیار خوب، آماده تعقیب دشمن شدند تا آنجا که قرآن درباره آنها می‌گوید: هنگامی که خبر اجتماع دشمن برای حمله به آنها رسید آنها نه تنها نهراسیدند، بلکه ایمانشان و به دنبال آن استقامتشان افزون شد. و این خاصیت ایمان به هدف است که هر قدر انسان مشکلات و مصائب را بیشتر و نزدیک‌تر ببیند، پایمردی و استقامت او بیشتر می‌شود و در حقیقت تمام نیروهای معنوی و مادی او برای مقابله با خطر، بسیج می‌گردد. این دگرگونی عجیب در این فاصله کوتاه، انسان را به سرعت و عمق تأثیر تربیتی آیات قرآن و بیانات گیرا و مؤثر پیغمبر اسلام آشنا می‌سازد که این خود در سر حد یک اعجاز است» (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۳/ ۱۷۸).

در تفسیر سوره جمعه نیز نفوذ تربیتی پیامبر گرامی اسلام ﷺ در جامعه گمراه جاهلی یکی از دلایل عظمت اسلام و معجزه آشکار پیامبر بزرگ معرفی شده است (مکارم شیرازی، همان: ۱۰۹/ ۲۴).

بررسی

در تفسیر نمونه بحث مستقلی درباره اعجاز تربیتی قرآن صورت نگرفته است، اما به تناسب در مواردی ذیل تفسیر برخی آیات قرآن، اشاراتی به این نوع از اعجاز قرآن شده است که دو مورد آن ذکر گردید.

۳. کتاب «لا یأتون بمثله»

محمد قطب^[۱] در کتاب «لا یأتون بمثله» وجوهی از اعجاز قرآن را ذکر کرده است و در مبحث سوم به تبیین اعجاز تربیتی قرآن در ۷۵ صفحه پرداخته است. از نظر وی اعجاز تربیتی قرآن به این است که خداوند به وسیله قرآن از میان قبایل مختلف عرب، برای اولین بار در تاریخ، امت نمونه‌ای که بهترین امت است، خارج کرد. اساس بحث او نیز بر آیه شریفه زیر است:

﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ (آل عمران / ۱۱۰)؛ شما بهترین امتی بودید که برای مردم پدیدار شده‌اند؛ (چه اینکه) به [کار] پسندیده فرمان می‌دهید و از [کار] ناپسند منع می‌کنید و به خدا ایمان دارید. و اگر [بر فرض] اهل کتاب، ایمان آورده بودند، حتماً برای آنها بهتر بود؛ برخی از آنان مؤمنند؛ و [لی] بیشترشان نا فرمان‌دارند».

او با توجه به اوضاع جامعه جاهلی عرب صدر اسلام می‌نویسد: آنان به مدت طولانی که فقط خداوند از مدت آن آگاه است، در کنار هم زندگی کردند. لغت آنان واحد بود هر چند لهجه‌های مختلفی داشتند، در سرزمینی نزدیک به هم زندگی می‌کردند، عقایدی شبیه به هم و عادات و رسوم مثل هم داشتند، اما با این اوصاف نتوانستند امت واحده‌ای تشکیل دهند. چون نزاع‌ها و جنگ‌های پی در پی بین قبایل عرب و آثار مخرب آن، مانع از این بود که قلب‌هایشان به هم نزدیک گردد و با هم متحد شوند و از تفرقه بپرهیزند.

قرآن برای اولین بار در تاریخ به صورت بی‌سابقه‌ای کاری کرد که قلب‌های دورشده از یکدیگر را جمع، متحد و نرم کرد (آل عمران / ۱۰۳).

او سپس به ریشه تأثیرگذاری قرآن بر جامعه جاهلی صدر اسلام اشاره می‌کند و می‌گوید که از بررسی آیات قرآن می‌فهمیم که بزرگ‌ترین عامل از نظر قرآن، توجه به کلمه توحید یعنی «لا اله الا الله» می‌باشد و این مهم‌ترین وسیله‌ای است که باعث شد خداوند، این امت را به سوی خیر رهنمون شود.

سید قطب در بیان وضعیت ارزش‌ها و مهم‌ترین ارزش در جامعه جاهلی صدر اسلام می‌گوید: قبیله و رئیس آن، زمین و مرز آن و توانایی آن بسیار مهم بود. در حیطه فردی شراب، زنان، خرید و فروش و دارایی‌های شخصی برایشان ارزش‌های مهمی بود و در رأس ارزش‌ها قرار داشت. اما قرآن بزرگ‌ترین ارزش و رأس ارزش‌ها را همین کلمه توحید «لا اله الا الله» و بعد از آن ایمان به روز قیامت می‌داند. بعد از این دو، از نظر قرآن ایمان به پیامبر ﷺ در رأس ارزش‌ها قرار دارد و سایر ارزش‌ها بعد از این امور قرار می‌گیرد که از حدود و ضوابط الهی پیروی می‌کنند.

او به مباحث انسان‌شناسی نیز اشاره می‌کند و نفس انسانی را دو بعدی می‌داند، بعد فردی و بعد اجتماعی که قرآن با کلمه توحید به تربیت هر دو بعد می‌پردازد و انسان صالح را ثمر می‌دهد و منشأ تشکیل اُمت واحده می‌شود و جامعه نبوی این‌گونه بر کلمه توحید تربیت شد. او به هماهنگی و توازنی که در شیوه تربیت قرآنی وجود دارد، اشاره می‌کند که باعث می‌شود بر همه ابعاد وجودی انسان مؤمن و امور زندگی او در عرصه فردی و اجتماعی حاکم شده و انسان صالح را نتیجه دهد.

وی معتقد است تمام قرآن درس‌های تربیتی است و هدف قرآن هدایت انسان به سوی پروردگارش است تا انسان در عبادت پروردگارش نهایت تلاش را انجام دهد و در دنیا و آخرت از رستگاران باشد.

در ادامه به آیاتی از قرآن کریم استناد می‌کند و به استخراج درس‌های تربیتی آنها می‌پردازد. وی به درس‌هایی که از قصص قرآنی استفاده می‌شود نیز اشاره می‌کند و بر آن است که قصه‌های قرآنی با اغراض مختلفی درس‌های گوناگونی به همراه دارد که برای همگان قابل استفاده است و اختصاص به مسلمانان ندارد؛ زیرا قصه‌های قرآنی فقط برای بیان وقایع تاریخی نیست، بلکه از آنها باید درس و عبرت گرفت.

آخرین بحثی که محمد قطب در بحث اعجاز تربیتی قرآن در کتابش ذکر می‌کند، بحث از اسماء و صفات خداوند (اسماء الله) است. البته او در بحث اعجاز در دعوت قرآنی نیز به این بحث پرداخته است و در اینجا در مجال اعجاز تربیتی قرآن به این بحث می‌پردازد؛ زیرا باعث تصحیح و تکمیل عقیده و ایجاد انسان صالح می‌شود. وی در این باره به آیاتی از قرآن استناد می‌کند (شعرا/ ۱۰۳-۱۰۴؛ حجر/ ۴۹-۵۱؛ قصص/ ۱۶؛ نمل/ ۷۶-۷۸؛ بقره/ ۲۸۴؛ آل عمران/ ۲۹ و ۳۰؛ انسان/ ۳۰ و ۳۱؛ مائده/ ۳۸).

او می‌گوید اسماء و صفات الهی که در آیات قرآن ذکر شده است، برای این است که همواره بر قلب انسان‌ها غلبه پیدا کنند و وسیله ارتباط محکم آنان با خداوند گردند. وی در پایان چنین نتیجه می‌گیرد: «با توجه به مطالبی که مطرح شد تربیت در پرتو قرآن حاصل می‌گردد و خداوند بهترین امت را از بین گروه‌های مختلف برمی‌گزیند و چه اعجازی از این بالاتر می‌باشد».

بررسی

در این کتاب فقط موضوعات تربیتی که ثمره آن‌ها ایجاد امت نمونه‌ای از میان جامعه جاهلی و تربیت انسان صالح است با برداشت از آیات قرآن مطرح شده است و فقط ادعای اعجاز تربیتی در موضوع شده است بدون اینکه درباره چستی اعجاز تربیتی، مبانی و مسائل آن بحثی صورت گرفته باشد. اما در مجموع توانسته است به صورت مستقل به تبیین اعجاز تربیتی قرآن به عنوان وجهی از وجوه جدید اعجاز قرآن بپردازد و این امر زمینه انجام پژوهش‌های بعدی در میان پژوهش‌گران قرآنی شده است (ر.ک: قطب، لا یأتون بمثله، ۲۰۰۲م).

۴. اعجاز القرآن

در بعضی از کتبی که اعجاز قرآن مورد بررسی قرار گرفته، اعجاز تربیتی قرآن نیز بررسی شده است. مانند کتاب «اعجاز القرآن» از دکتر امیر عبدالعزیز که در سال ۲۰۰۷م. در نابلس منتشر شده است. اساس بحث نویسنده تبیین این مسأله است که تربیت عامل مهم و بزرگی در تهذیب و تأدیب یا بدبختی و هلاکت انسان است و روش‌های تربیتی نقش بزرگی در تربیت انسان دارد.

او نیز به نقش تربیتی قرآن در ایجاد بهترین جامعه‌ای که در تاریخ حداقل در روی زمین تشکیل شده است، اشاره می‌کند و به تشریح مؤلفه‌های تربیتی که باعث ایجاد این جامعه شده است، می‌پردازد. لذا نمونه‌های تاریخی از افرادی که تحت تأثیر تربیتی قرآن قرار گرفته‌اند مانند خلفای ثلاثه، حضرت علی علیه السلام و عمر بن عبدالعزیز و شخصیت‌های تاریخی که نتیجه تربیت قرآنی نبوده بلکه مثال‌هایی برای سنگ‌دلی، قساوت و فساد بودند مانند نمرود، فراعنه مصر، چنگیزخان، هیتلر، لنین و ... ، را ذکر می‌کند (ر.ک: عبدالعزیز، اعجاز القرآن، ۲۰۰۷م).

بررسی

بر این کتاب نیز اشکالات آثار قبلی وارد است چراکه او نیز ملاک و معیار و ضابطه‌ای برای اعجاز تربیتی قرآن ذکر نکرده است.

۵. علوم قرآن (۲)، اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی

جدیدترین مباحث نگارش یافته در حوزه قرآن و تربیت که به بررسی اعجاز تربیتی قرآن کریم نیز پرداخته است، کتاب «علوم قرآن (۲)، اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی» تألیف قرآن پژوه دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی است که در فصل چهارم این کتاب ایشان برای اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم انسانی، سه رویکرد برشمرده و همین رویکردها را در اعجاز تربیتی قرآن نیز به صورت زیر متصور دانسته است:

اول. وجود گزاره‌های علمی مطابق واقع (اخبار غیبی): بدین معنا که قرآن گزاره‌های علمی در حوزه علوم تربیتی بیان کرده و پیام‌ها و آموزه‌هایی دارد که نوعی اخبار غیبی بوده که با پیشرفت علوم در عصر جدید در حوزه علوم تربیتی مطرح شده است و به عنوان نظریه‌های درست و کارآمد مشهور شده است.

دوم. ایجاد تغییرات (یا انقلاب) به وسیله قرآن: یعنی تأثیر علمی قرآن در تحول تربیتی با تغییر قوانین و مبانی تربیتی، موجب رشد جهشی در این حوزه شده است و همین مطلب در اعصار بعدی قابل تکرار در جوامع دیگر نیز می‌باشد.

سوم. استنباط نظام برتر از قرآن: که به صورت تفسیر موضوعی استنباطی قابل ارائه است. در ادامه بحث مصادیقی از اعجاز تربیتی قرآن که از سوی دکتر مصطفی رجب در کتابش ادعا شده است یعنی اعجاز تربیتی قرآن در تنظیم قوانین حقوق کودک در آیه ۲۳۳ سوره بقره و اعجاز تربیتی قرآن در شیوه‌های تربیت و دعوت در آیات ۴۱ تا ۴۵ سوره مریم مورد بررسی قرار گرفته است (رضایی اصفهانی، علوم قرآن (۲) اعجاز در علوم طبیعی و انسانی، ۱۳۹۲: ۴۱۸-۴۳۲).

بررسی

مؤلف این کتاب مباحث اعجاز تربیتی قرآن را ذیل مباحث اعجاز در علوم انسانی مطرح کرده است و به خوبی توانسته است ادعاهای مطرح شده از سوی دکتر مصطفی رجب در بیان مصادیق اعجاز تربیتی را پاسخ گوید.

در این کتاب فقط رویکرهای اعجاز تربیتی بیان شده و درباره مبانی، معیارها و ضوابط، دلائل و ابعادی که برای اعجاز تربیتی متصور است بحثی نشده است. نمونه‌های جدیدی از اعجاز تربیتی نیز بیان نشده و فقط دو مورد ادعایی اعجاز تربیتی دکتر مصطفی رجب از سوی نویسنده به تفصیل مطرح گردیده و مورد بررسی و نقد قرار گرفته است.

۶. تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و تربیت

در جلد ۶ کتاب «تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و تربیت» نیز مجموعه مباحثی درباره اعجاز تربیتی قرآن ارائه شده است (ر.ک: رضایی اصفهانی، تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و تربیت، ۱۳۹۴: ج ۶).

بررسی

نویسنده در این کتاب مباحث اعجاز تربیتی که در کتاب علوم قرآن (۲) مطرح کرده بود، مطرح کرده است که در بررسی آن کتاب به ویژگی‌های آن اشاره گردید.

۷. مجموعه آثار شهید مطهری

در آثار شهید مطهری نیز به اعجاز قرآن در اخلاق و تربیت اشاره شده است بدون اینکه درباره این وجه از اعجاز قرآن مطالبی بیان شده باشد (مطهری، نبوت، ۱۳۸۹: ۲۲۲).

دسته دوم

۱. کتاب «الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم»

دکتر مصطفی رجب از قرآن‌پژوهان مصری است که مطالعات و پژوهش‌هایی درباره اعجاز تربیتی قرآن انجام داده است و اولین اثر خود را در سال ۲۰۰۶م. با عنوان «الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم» را منتشر کرده است.

وی در این کتاب نخست به تاریخچه تربیت اسلامی و جایگاه آن در بین علمای تربیت کشورهای عربی اشاره می‌کند و از اینکه به طور شایسته به هویت این علم پرداخته نشده، اعتراض می‌کند.

وی در ادامه به شیوه تربیت قرآنی و کارآمدی و تأثیر آن اشاره می‌کند و تربیت قرآنی را برای افراد و گروه‌ها منظومه‌ای گران‌بها و پر ارزش می‌داند که اجزای آن در وحدت به هم پیوسته‌ای در سه حوزه اجتماع، نفس و اخلاق هماهنگ است و به همین دلیل تربیت قرآنی در دو طریق متوازی که هیچ‌گاه از هم جدا نمی‌شوند، سیر می‌کنند:

اول: تربیت قرآنی از رفتارهای مستهجن متنفر است.

دوم: تربیت قرآنی سالکان را به سوی رفتارهای رشدیافته و نیکو جذب می‌کند. مصطفی رجب در بخش دوم کتاب خود به بررسی محتوای تربیتی قصص قرآن مانند قصه گاو بنی اسرائیل، قصه اصحاب باغ، قصه مؤمن انطاکیه، قصه اصحاب باغ در سوره قلم، قصه اصحاب اخدود، قصه قوم سبا، قصه حضرت داوود علیه السلام و قصه حضرت سلیمان علیه السلام می‌پردازد. آنگاه آیه ۲۳۳ سوره بقره و آیات ۴۱ - ۴۵ سوره مریم را مطرح می‌کند و در این دو آیه ادعای اعجاز تربیتی می‌کند.

بررسی

در این کتاب به اصل مباحث اعجاز تربیتی قرآن کریم مانند تعریف، تعیین مبانی و قواعد اعجازی اشاره‌ای نشده است و فقط مباحثی در باب تربیت قرآنی و اسلامی بیان شده است.

۲. کتاب «البحث فی الاعجاز التربوی للقرآن الکریم»

این کتاب دومین اثر دکتر مصطفی رجب درباره اعجاز تربیتی قرآن کریم است که در سال ۲۰۰۸ م. منتشر شده است.

در این کتاب به جای نوشتن مقدمه از «مدخل تنظیری درباره شیوه‌های مطالعه و پژوهش در اعجاز تربیتی قرآن کریم» استفاده شده که عیناً از مقدمه کتاب قبلی او گرفته شده است.

همان‌طور که در بررسی کتاب نخست مصطفی رجب ذکر شد، او برای کمک به پژوهش‌گران عرصه تربیت در پرتو آموزه‌های تربیتی قرآنی، برداشت‌هایی در تبیین اهداف تربیتی آیات قرآن کریم، طبیعت بشری در پرتو قرآن کریم، جوانب معرفتی و شناختی قرآن کریم و تربیت در قصه‌های قرآن ارائه می‌دهد. در این کتاب نیز با نقل همان مطالب برای اولین بار این سؤال را مطرح می‌کند که با توجه به توضیحاتی که در این مدخل ارائه شد، مباحث اعجاز تربیتی در چه جایگاهی قرار می‌گیرد؟

وی برای رسیدن به پاسخ این پرسش، خواننده را به مطالعه فصول پنج‌گانه کتاب خود دعوت می‌کند و خلاصه هر فصل را بیان می‌نماید.

بررسی

مصطفی رجب در این کتاب نیز بحثی درباره اصل اعجاز تربیتی و مباحث مرتبط با آن ذکر نمی‌کند و پس از ذکر مدخل آغازین به بررسی مصادیق تطبیقی قرآنی در پنج موضوع و پنج فصل، ادعای اعجاز تربیتی می‌کند که به آنها اشاره شد.

۳. کتاب «الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم و السنه النبویه»

کتاب «الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم و السنه النبویه» تألیف دکتر احمد عبده عوض است که در سال ۲۰۱۲م. منتشر شده است. این کتاب از پنج فصل تشکیل شده است. در فصل اول آن چند نمونه از الگوهای تربیتی قرآن و سنت ذکر شده است. در فصل دوم این کتاب اعجاز تربیتی قرآن از خلال تحلیل برخی قصه‌های قرآنی و در فصل سوم نمونه‌هایی تطبیقی از سنت نبوی و وجه اعجاز آن بررسی شده است. در فصل چهارم اعجاز تربیتی قرآن در تربیت کودک با توجه به مثال‌های فصل سوم، مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل پنجم کتاب جوانب اعجاز تربیتی قرآن در بیان ویژگی‌های تربیت اسلامی در قرآن و سنت بررسی شده است.

بررسی

در این کتاب به صورت تخصصی، اعجاز تربیتی قرآن مورد بررسی قرار نگرفته است و تعریف خاصی از آن ارائه نشده و اهداف، روش‌ها و ابعاد تربیت قرآنی و قلمرو و دلائل آن بحث نشده است.

۴. «الاعجاز التربوی و النفسی فی القرآن و السنه المطهره»

دکتر عبدالرحمان العیسوی دیگر قرآن‌پژوه عرب و استاد علم روان‌شناسی در دانشگاه اسکندریه مصر است که کتاب «الاعجاز التربوی و النفسی فی القرآن و السنه المطهره» را در سال ۲۰۰۸م. منتشر کرده است. این کتاب ۵۱۰ صفحه است و در شش فصل تنظیم شده است. نویسنده در فصل اول به بررسی تکوین شخصیت اخلاقی انسان می‌پردازد. در فصل دوم مباحث مقدماتی درباره اعجاز علمی در قرآن کریم در حوزه علم روان‌شناسی و روان‌پزشکی بیان شده است. در فصل سوم بیماری‌های روانی تبیین شده است.

در فصل چهارم روش‌های درمان بیماری‌های روانی در علوم جدید بحث شده است. در فصل پنجم مبانی درمان بیماری‌های روانی با توجه به آموزه‌های اسلامی بررسی شده است.

در فصل ششم تأثیر هدایت اسلامی در پیشگیری و درمان بیماری‌ها بحث شده است.

بررسی

در این کتاب بحثی نشده است که از متن آن، اعجاز تربیتی اثبات شود. در حقیقت در این کتاب فقط مباحث روان‌شناسی اسلامی مطرح شده است.

ب) پایان‌نامه‌ها

پایان‌نامه‌های علمی نیز در این موضوع نگارش یافته‌اند که ضمن بررسی اعجاز تربیتی، به بررسی موضوعی خاص پرداخته‌اند. در ادامه به بررسی اجمالی این پایان‌نامه‌ها می‌پردازیم:

۱. اعجاز تربیتی قرآن کریم

این پایان‌نامه در دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم تهران توسط آقای خالد عطایی در سال ۱۳۹۰ ش. نگارش یافته است. در فصل اول به بررسی مبانی اعجاز تربیتی پرداخته است. تعریف اعجاز قرآن و وجوه آن، تعریف اعجاز تربیتی در نگاه دانشمندان و بحثی درباره تربیت اسلامی و انواع آن از مباحث این فصل است بدون اینکه به صورت تخصصی مبانی خاص اعجاز تربیتی تبیین شده باشد. در فصل دوم به بررسی شاخصه‌های تربیت قرآنی از طریق بررسی ویژگی‌های تربیت قرآنی، هدف‌های کلی، واسطه‌ای و جزئی تربیت اسلامی پرداخته شده است. در فصل سوم نویسنده به بررسی تطبیقی مکاتب تربیت بشری با مکتب تربیت قرآنی پرداخته است.

بررسی

در این پایان‌نامه به طور مفصل به مبانی و مسائل و رویکردها در اعجاز تربیتی قرآن اشاره‌ای نشده و فقط در فصل اول به مباحث کلی تربیتی و علم تربیت پرداخته شده است.

۲. الاعجاز التربوی للقرآن الکریم فی طرق التدریس

پایان‌نامه فوق توسط فوزیه شحاده احمد البراوی برای اخذ مدرک کارشناسی ارشد در دانشکده اصول دین دانشگاه اسلامی غزه در سال ۲۰۰۹ م. دفاع شده است و در مقدمه آن توضیحاتی کلی درباره موضوع و مباحث و فصل‌ها ارائه شده است. این پایان‌نامه با هدف اثبات اعجاز تربیتی قرآن در ارائه شیوه‌ها و راهکارهایی در زمینه شیوه‌های تدریس گفتاری، عملی و نوشتاری تدوین شده و مباحث آن در یک پیش‌گفتار نسبتاً طولانی و چهار فصل و یک خاتمه تنظیم شده است.

در پیشگفتار این رساله مفاهیم و اصطلاحات اعجاز تربیتی با عنوانین: الف) اعجاز تربیتی؛ ب) اعجاز تربیتی در قرآن کریم؛ ج) اعجاز تربیتی قرآن در شیوه‌های تدریس؛ ارائه شده است. در فصل اول اعجاز تربیتی قرآن در ارائه الگوها، اهداف و ابزارها در شیوه‌های تدریس در قالب چند مبحث ارائه شده است.

در فصل دوم اعجاز تربیتی قرآن در شیوه‌های تدریس علمی مطرح شده است. در فصل سوم اعجاز تربیتی قرآن در راه‌های تدریس گفتاری بیان شده است. در فصل چهارم اعجاز تربیتی قرآن در راه‌های تدریس نوشتاری تبیین شده است. خاتمه نیز مشتمل بر ثمره بحث و نتایج حاصله از مباحث نوشتار است.

بررسی

همان‌گونه که مشاهده شد، این پایان‌نامه با موضوع اعجاز تربیتی قرآن در ارائه شیوه‌های تدریس نوشته شده است که در حوزه تعلیم و تعلم کاربرد دارد و به طور خاص به بررسی اعجاز تربیتی قرآن نمی‌پردازد. البته مباحثی که در پیش‌گفتار مطرح می‌شود، به بررسی اعجاز تربیتی قرآن اشاره دارد که جالب توجه است و بدون توجه به رویکردها در اعجاز تربیتی، تعریف خاصی برای اعجاز تربیتی ارائه می‌کند.

۳. الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم (حقیقتہ و تطبیقاتہ)

این پایان‌نامه توسط حجت الاسلام و المسلمین احمد ازرقی در مقطع دکتری قرآن و تربیت در جامعه المصطفیٰ ﷺ العالمیه در سال ۱۳۹۴ ش. نوشته شده و از آخرین پژوهش‌هایی است که در این زمینه و در پنج فصل تدوین شده است. این پژوهش به بررسی «وجوه اعجاز تربیتی در قرآن کریم و تبیین مبانی نظری اعجاز تربیتی آن» می‌پردازد. در این پژوهش بعد از معرفی انواع گوناگون اعجاز قرآن کریم از جمله اعجاز ادبی، بیانی، علمی و... به بررسی اعجاز تربیتی قرآن پرداخته می‌شود و بررسی می‌گردد که آیا قرآن در مسائل تربیتی نیز دارای اعجاز است یا خیر؟ محور اصلی این پژوهش اعجاز تربیتی قرآن کریم است.

در فصل نخست این رساله به کلیات و مباحث مقدماتی اعجاز قرآن یعنی تعریف اعجاز، تعریف تربیت، و تعریف اعجاز تربیتی قرآن کریم پرداخته شده و از دیدگاه نویسنده در این پایان‌نامه، اعجاز تربیتی یعنی این که قرآن کریم دارای مضامین تربیتی است که بشریت نتوانسته است مانند آن را بیاورد و تا قبل از قرآن کریم و حتی بعد از آن نیز تا قرن‌ها مطرح نشده است.

نویسنده در فصل دوم به بررسی اصول و مبانی اعجاز تربیتی می‌پردازد که به دو مبحث تقسیم شده است؛ در مبحث نخست از اصولی که اعجاز تربیتی بر آن متکی است، سخن گفته شده و هجده اصل از اصول اعجاز تربیتی را ارائه می‌کند و منظور او از اصول، مبانی‌ای است که اعجاز قرآن متکی به آن است. این مبحث خود به دو قسمت تقسیم می‌شود؛ یکی اصول کلی اعجاز و دیگری اصول خاص اعجاز تربیتی قرآن و نویسنده ذیل هر یک اصول مربوط را بیان می‌کند.

فصل سوم رساله از اعجاز قرآن در علوم تجربی بحث می‌کند. این فصل از مجموعه مباحث مختلفی تشکیل شده است، مانند مدخلی بر اعجاز علمی قرآن کریم، تأثیر اعجاز تربیتی در علوم تجربی و ... فصل چهارم به اعجاز قرآن در تغییر اساسی تربیتی جامعه زمان پیامبر ﷺ پرداخته است. قرآن کریم در جامعه‌ای نازل شد که جاهلیت محض به طور کامل بر آن سیطره و غلبه داشت؛ فضایی که مبنی بر جنگ، درگیری، خونریزی، جهالت و دیگر مسائل متعارض با فطرت انسانی بود. قرآن کریم هنگامی که نازل شد تغییر کامل و انقلابی اساسی در جامعه‌ای ایجاد کرد.

فصل پنجم این رساله، اعجاز قرآن در ایجاد یک نظام تربیتی الگو و برتر را مورد بررسی قرار داده و منظور از آن این است که قرآن دارای یک نظام تربیتی جامع و کاملی است؛ به این معنی که به همه جوانب انسانی پرداخته است و نگاهی شمولی به انسان و مسائل انسانی دارد که هم به جوانب عقلی پرداخته است و هم به جوانب جسمی، اجتماعی، اقتصادی و ... نویسنده در پایان عنوان می‌کند که توانسته است از خلال مقایسه بین مضامین قرآن و نظریات تربیتی علمای غرب اثبات نماید که قرآن کریم بر همه نظریات غربی و نظام‌های بشری تفوق و برتری دارد، چرا که قرآن نگاهی احترام‌آمیز و مبنی بر تکریم و احترام به انسان دارد که با فطرت وی سازگار است و نگاهی کل‌نگر و همه‌جانبه به انسان دارد و این گونه نیست که نگاهی تک بعدی داشته باشد و تنها به جنبه کالبدی انسان بنگرد و یا تنها به جانب عقلی و یا روحی توجه کند و جوانب دیگر را مورد غفلت قرار دهد. قرآن کریم نگاهی جامع به انسان دارد و این یعنی اینکه قرآن پایه‌گذار دانشی است که علم تربیت نام دارد و این یکی از مظاهر اعجاز قرآن محسوب می‌شود.

بررسی

به نظر می‌رسد این پایان‌نامه از مهمترین پژوهش‌ها درباره اعجاز تربیتی قرآن است که تاکنون به نگارش درآمده است و به خوبی مباحث مختلف مربوط به اعجاز تربیتی قرآن کریم را تبیین کرده است.

ج) مقالات

۱. مقاله «الاعجاز التاريخي و الادبي و التربوي في سورة يوسف»

این مقاله را دکتر عبدالحلیم عویس، استاد تاریخ و تمدن اسلامی در مصر نوشته است. نویسنده برداشت‌هایی تاریخی، ادبی و تربیتی از سوره یوسف علیه السلام را با نگاهی تطبیقی به قصه یوسف علیه السلام در تورات مطرح کرده و آن را در هشتمین همایش بین‌المللی اعجاز علمی در قرآن و سنت در سال ۱۴۲۷ق. در کویت ارائه نموده است.

بررسی

مقاله فوق به ارائه نمونه‌هایی از اعجاز تاریخی و ادبی و تربیتی در سوره یوسف می‌پردازد و از مبانی اعجاز در آن بحث نشده و صرفاً برداشتها و ادعاهایی از نگارنده ارائه شده است.

۲. مقالات پایگاه اینترنتی دکتر زغلول نجار

مقالاتی از دکتر زغلول نجار در پایگاه اینترنتی ایشان درباره اعجاز تربیتی قرآن منتشر شده است و اساس این مقالات مثال‌های گوناگونی از قرآن است که برای اثبات اعجاز تربیتی از آنها استفاده شده است. او به آراء و نظرات مفسران و در مواردی اقوال مورخان نیز در فهم مراد آیات قرآنی استناد کرده است و در موضوعاتی که مرتبط با علوم تجربی است، به تبیین علوم تجربی پرداخته و علاوه بر اعجاز تربیتی قرآن سایر وجوه اعجاز قرآن را نیز بیان کرده است.

بررسی

در این مقالات موضوع تربیت مورد نظر نویسنده است و شواهد تربیت را به خوبی گردآوری کرده است و سایر وجوه اعجازی که در آیات مورد بحث وجود دارد، ذکر شده است. اما از جمله اشکالاتی که بر این مقالات وارد می‌شود، این است که ملاک، معیار و ضوابطی برای اعجاز تربیتی ذکر نشده است.

۳. مقاله «بررسی اعجاز تربیتی قرآن»

محتوای این مقاله مطالبی است که در کتاب علوم قرآن (۲) توسط استاد دکتر رضایی اصفهانی مطرح شده است و در بخش کتاب‌ها به بررسی آن پرداختیم در این مقاله به تبیین مباحث اعجاز تربیتی قرآن پرداخته شده است.

علل عدم توجه گذشتگان به اعجاز تربیتی قرآن

۱- توجه بیش از اندازه به اعجاز بلاغی قرآن نزد قدما

شاید بتوان گفت توجه بیش از اندازه به اعجاز بلاغی قرآن در طی قرن‌ها مخصوصاً در صدر اسلام، مهم‌ترین دلیلی بوده است که باعث شده وجوه اعجاز قرآن کشف نگردد. قرآن پژوه معاصر دکتر ازرقی در پایان‌نامه دکتری خود، اساسی‌ترین دلیل عدم توجه پیشینیان به استخراج وجوه اعجاز قرآن را توجه بیش از اندازه به اعجاز بلاغی قرآن نزد آنان می‌داند که باعث از بین رفتن بحث مستقل در تبیین اعجاز تربیتی قرآن شده بود (ارزقی، الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم (حقیقته و تطبیقاته)، ۱۳۹۴: ۶۱).

۲- عدم استقلال علم تربیت از سایر علوم

برخی محققین عدم توجه و بحث درباره اعجاز تربیتی قرآن کریم را در عدم استقلال علم تربیت از سایر علوم در زمان گذشته دانسته و در این باره می‌نویسند: از زمانی که علم تربیت هویت مستقلی پیدا کرده است و مسلمانان با آن آشنا شده‌اند، آنان به قرآن نیز در مباحث تربیتی مراجعه کرده‌اند و پس از این مراجعه کشف کرده‌اند که مباحث تربیت قرآنی، بنیان محکم‌تری از مباحث تربیت بشری دارد و این‌گونه اعجاز تربیتی قرآن را استخراج کرده‌اند (ارزقی، همان: ۶۱).

۳- خلط مفهوم اخلاق و تربیت و عدم تفکیک بین این دو

در میان دانشمندان گذشته میان این دو مفهوم اخلاق و تربیت تفکیکی صورت نپذیرفته بود؛ از این رو آنان هنگام بحث درباره مباحث اخلاقی و تربیتی از عنوان اخلاق استفاده می‌کردند. این خود دلیلی بود بر اینکه به طور خاص و جداگانه به بررسی مباحث تربیتی نپردازند.

برخی از معاصران نیز اخلاق و تربیت را با هم به کار برده‌اند. برای نمونه شهید مطهری به رغم اعتقاد به تفاوت میان اخلاق و تربیت (مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ۱۳۹۰: ۶۸۶۷)^[۲] این دو اصطلاح را با هم به کار برده‌اند و از همین رو اعجاز اخلاقی و تربیتی قرآن را با هم ذکر می‌کند و درباره آن می‌نویسد: اخلاق و تربیت در قرآن و به طور کلی هدایت و راهنمایی بشر، باز این هم عین همان مطلب است؛ اگر این را در یک سطحی ببینیم که هیچ امکان ندارد که مردمی که در آن عصر و زمان بوده‌اند به فکر شخصی و فردی به این گونه معانی و مفاهیم برسند و حتی بعد مقایسه کنیم ببینیم مردمی هم که بعد از او آمده‌اند هر گز به پای او نرسیده‌اند، [این خودش اعجاز است] (مطهری، نبوت، ۱۳۸۹: ۲۲۲).

همچنین برخی پژوهشگران معاصر نیز به این مطلب اشاره کرده و نوشته‌اند: «از آنجا که اخلاق و تربیت به عنوان دو دانش مستقل در اعصار گذشته جدا نشده بود، در کتب قدیمی اخلاق معمولاً مباحث اخلاق و تربیت با همدیگر ذکر می‌شدند و مرز روشنی بین آنها قرار داده نمی‌شد» (رضایی اصفهانی، تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و تربیت، ۱۳۹۴: ۲۸ / ۱).

بنابراین می‌توان گفت عدم تفکیک میان این دو مفهوم و مباحث مربوط به آن یکی از وجوه غفلت از بحث از اعجاز تربیتی قرآن است و شاید اگر تفکیکی بین این دو مفهوم صورت می‌گرفت، همزمان با کشف اعجاز اخلاقی قرآن کریم از زمان علامه مجلسی در قرن دوازدهم (علامه مجلسی، بحارالانوار، ۱۶۶ / ۱۷) و حتی قبل از آن، اعجاز تربیتی قرآن نیز مورد توجه قرار می‌گرفت.

۴- استفاده از سایر وجوه اعجاز قرآن به جای اعجاز تربیتی

برخی قرآن‌پژوهان به خاطر ارتباطی که مباحث تربیتی با جنبه‌ها و ابعاد روحی انسان و تأثیری که قرآن در روح انسانی دارد، اعجاز روحی قرآن را به تربیت انسانی مرتبط می‌دانند و به جای اعجاز تربیتی قرآن مطرح می‌کنند و برخی دیگر از جهت ارتباط تربیت با نفوس انسانی، اعجاز روان‌شناسی قرآن را همان اعجاز تربیتی انسان می‌شمارند.

برخی دیگر که از زاویه نگاه اجتماعی یا تشریحی قرآن را معجزه می‌دانند، این اعجاز را به حوزه تربیت مرتبط می‌دانند و لذا مباحث تربیتی را ذیل این عناوین بررسی و تحلیل می‌کنند. هرچند تفکیک بین این دیدگاه‌ها امر دشواری است، ولی این امر مانع از این نیست که از بُعد تربیتی به صورت خاص، اعجاز تربیتی قرآن مورد بررسی دقیق قرار نگیرد (ارزقی، همان: ۶۲).

نتیجه

اعجاز تربیتی قرآن کریم، نقش قرآن در تحوّل تربیتی فرد و اجتماع است به گونه‌ای که دیگران از آوردن مثل این نوع از تربیت با این ویژگی‌های خاص عاجز باشند. موضوع اعجاز تربیتی قرآن کریم با ویژگی‌های منحصر به فردی که دارد جایگاه مهمی در میان مباحث میان‌رشته‌ای قرآن و تربیت دارد. این موضوع به دلائلی از جمله توجه بیش از اندازه به اعجاز بلاغی قرآن، عدم استقلال علم تربیت از سایر علوم، خلط مفهوم اخلاق و تربیت و عدم تفکیک بین این دو، اختلاف در تعبیر از اعجاز تربیتی با سایر وجوه اعجاز قرآن در میان دانشمندان علوم قرآنی مورد غفلت قرار گرفته و پژوهش‌های قابل توجهی پیرامون آن انجام نشده است و عمدتاً این موضوع در قرن چهاردهم و به ویژه در دهه اخیر مورد توجه بیشتری قرار گرفته است. از این رو آثاری در قالب کتاب، پایان‌نامه و مقاله در این موضوع منتشر شده است. کتبی که در آنها از اعجاز تربیتی قرآن سخن به میان آمده دو دسته‌اند: دسته‌ای که به طور ضمنی از این موضوع بحث کرده‌اند و دسته‌ای که به طور مستقل به این موضوع پرداخته‌اند و همه مباحث آنها به این موضوع اختصاص یافته است. از جمله کتب دسته اول می‌توان به آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، تفسیر نمونه، کتاب لایاتون بمثله، اعجاز القرآن، علوم قرآن (۲) (اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی) و تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و تربیت و از جمله دسته دوم به الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم، البحث فی الاعجاز التربوی للقرآن الکریم، الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم و السنه النبویه، الاعجاز التربوی و النفسی فی القرآن و السنه المظهره اشاره کرد. همچنین پایان‌نامه‌هایی از جمله اعجاز تربیتی قرآن کریم، الاعجاز التربوی للقرآن الکریم فی طرق التدريس، الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم (حقیقت و تطبیقاته) در این موضوع نگارش یافته است. علاوه بر کتب و پایان‌نامه‌ها مقالاتی چون الاعجاز التاريخی و الادبی و التربوی فی سوره یوسف، الاعجاز التربوی للقرآن الکریم فی سوره الفاتحه، مقالات پایگاه اینترنتی دکتر زغلول نجار در این موضوع نگارش یافته است. هر یک از این آثار تلاش کرده‌اند تا زوایایی از این موضوع را مورد بررسی قرار دهند. با این حال این موضوع هنوز در آغاز راه است و نیازمند پژوهش‌های بیشتری است.

پی‌نوشت‌ها

[۱] محمد قطب اندیشمند مسلمان معروف مصری و برادر اندیشمند معروف سید قطب بود که در اوائل سال ۱۳۹۳ ش. در شهر جدّه عربستان در سن ۹۵ سالگی درگذشت. وی حدود ۳۵ عنوان کتاب نوشته است. هدف وی در تألیفاتش آگاهی‌بخشی به جامعه اسلامی در قرن بیستم با استناد به علوم اجتماعی و روان‌شناسی بوده است. او از برجسته‌ترین دانشمندان جهان اسلام به شمار می‌رفت و در سال ۱۹۸۸ م. جایزه بین‌المللی ملک فیصل را دریافت کرد. او به همراه برخی از اعضای اخوان المسلمین در دهه شصت قرن گذشته به علت تحت تعقیب قرار گرفتن در مصر به عربستان سعودی پناهنده شد.

[۲] «تربیت با اخلاق تفاوتی دارد، با اینکه اخلاق هم خود نوعی تربیت است و به معنی کسب نوعی خلق حالت و عادت می‌باشد ... تربیت مفهوم پرورش و ساختن را می‌رساند و بس ... اما در مفهوم «اخلاق» قداستی نهاده شده است، و بنابراین کلمه «اخلاق» را در مورد حیوان به کار نمی‌برند ... لذا اگر بخواهیم با اصطلاح صحبت کنیم باید بگوییم فنّ اخلاق و فنّ تربیت یکی نیست و دو تاست» (مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ۱۳۹۰: ۶۸۶۷).

منابع

۱. ازرقی، احمد، الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم (حقیقته و تطبیقاته)، قم: جامعه المصطفیٰ ﷺ العالمية، ۱۳۹۴ ش.
۲. البراوی، فوزیه شحاده احمد، الاعجاز التربوی للقرآن الکریم فی طرق التدریس، غزّه: دانشکده اصول دین دانشگاه اسلامی غزّه، ۲۰۰۹ م.
۳. بلاغی، محمدجواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: وجدانی، بی تا.
۴. رجب، مصطفی، الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم، عمان: جدارا للکتاب العالمی للنشر و التوزیع، ۲۰۰۶ م.
۵. رجب، مصطفی، البحث فی الاعجاز التربوی القرآنی، دسوق: العلم و الايمان للنشر و التوزیع، چاپ دوم، ۲۰۰۹ م.
۶. رضایی اصفهانی، محمدعلی، بررسی اعجاز تربیتی قرآن، قم: مجله قرآن و علم، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ش.
۷. رضایی اصفهانی، محمدعلی، قرآن و تربیت، قم: انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۹۴ ش.
۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی، علوم قرآن (۲) اعجاز در علوم طبیعی و انسانی، قم: جامعه المصطفیٰ العالمية، ۱۳۹۲ ش.
۹. زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
۱۰. طهطاوی، علی احمد عبدالعال، عون الحنان فی شرح الامثال فی القرآن، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۵ ق.
۱۱. عطایی، خالد، اعجاز تربیتی قرآن کریم، تهران: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۹۰ ش.
۱۲. عوض، احمد عبده، الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم و السنة النبویه، قاهره: مكتبة التوفيقیه، ۲۰۱۲ م.
۱۳. عویس، عبدالحلیم، مقالات هشتمین همایش بین المللی اعجاز علمی در قرآن و سنت، کویت: ۱۴۲۷ ق.

۱۴. العیسوی، عبدالرحمان، الاعجاز التربوی و النفسی فی القرآن و السنه المطهره، بیروت: بی‌نا، ۲۰۰۸م.
۱۵. قطب، محمد، لا یأتون بمثله، قاهره: دارالشروق، چاپ سوم، ۲۰۰۷م.
۱۶. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، تهران: انتشارات اسلامیة، ۱۴۱۳ق.
۱۷. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، چاپ هفتاد و پنجم، ۱۳۹۰ش.
۱۸. مطهری، مرتضی، نبوت، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۹ش.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ دهم، ۱۳۷۱ش.
۲۰. نهبانندی، محمد، نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: موسسه البعثة، ۱۳۸۶ش.

